

Wprowadzenie

Pytania: jak społeczeństwo posługuje się karą i jakie podaje uzasadnienia jej stosowania wobec osób popełniających przestępstwa, nie tracą swej aktualności. Najbardziej nurtujące jest jednak pytanie, czy społeczeństwo karze sprawców, bo może, czy raczej karze, bo musi? Również istotne są pytania o zasady karania oraz cele i funkcje kary, a także o to, w jakich warunkach i dlaczego społeczeństwo akceptuje określone kary i sposób ich wykonywania, a w jakich okolicznościach nie? Jakie kary i komu wymierzone uznaje za surowe, jakie za zbyt łagodne, a które uważa za sprawiedliwe? Który model karania jest optymalny z punktu widzenia jednostki, a który z punktu widzenia społeczeństwa? Wszystkie te pytania pokazują zjawisko społeczne kary jako złożoną instytucję społeczną, mającą wiele innych wymiarów poza prawnym. Najbardziej oczywisty jest jej aspekt socjologiczny, psychologiczny, historyczny, filozoficzny i polityczny. Odrębnym przedmiotem interdyscyplinarnych badań jest też ekspresyjna funkcja kary¹. Badanie tych wymiarów kary nie jest łatwe, ponieważ każdy z elementów dynamicznie się zmienia, a także zmieniają się ich wzajemne relacje.

Choć najstarsze poglądy na temat kary i karania były wyrażane w mitach, doktrynach religijnych, wierzeniach i przekonaniach o porządku świata, to dzieje europejskiej myśli penalnej rozpoczyna się zazwyczaj od prezentacji stanowiska Arystotelesa² i Platona³, kolejnymi kamieniami milowymi

---

¹ J. Feinberg, *The expressive function of punishment*, [w:] *How Punish? How Much? A Reader on Punishment*, ed. M. Tonry, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 111–125. Por. także Ph. Smith, *Punishment and Culture*, The University of Chicago Press, Chicago–London 2008, s. 169–183.

² Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przekład i komentarz D. Gromska, WN PWN, Warszawa 2007; W. Galewicz, *Odpowiedzialność i sprawiedliwość w etyce Arystotelesa*, Wydawnictwo Marek Derewicki, Kęty 2019.

³ M.M. Mackenzie, *Plato on Punishment*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles–London 1981.

są stanowiska Kanta, Hegla, Beccarii i Benthama przedstawiane pod koniec XVIII wieku i na początku wieku XIX. Wpływ tych myślicieli sprawił, że przez kolejne wieki obowiązywał wprowadzony wówczas podział na retributywne i utylitarne teorie kary. Zmiana nastąpiła dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku wraz z pojawieniem się takich nurtów jak *restorative justice*, *community justice* czy *therapeutic jurisprudence*. Te nowe koncepcje wymuszały nie tylko odejście od prostych klasyfikacji na rzecz bardziej złożonych, lecz także włączenie w szerokim zakresie różnych dyscyplin nauki do badania zjawiska kary. Fenomen ten zaczęto analizować w wielu wymiarach z zastosowaniem pojęć i teorii różnych dyscyplin. Przypomniane zostało kluczowe dla rozwoju myśli penalnej doświadczenie z zaangażowaniem się w dyskusję o karze myślicieli spoza środowiska prawniczego w okresie reformacji⁴. Ich wynikające ze światopoglądu religijno-filozoficznego krytyczne spojrzenie na ówczesne podstawy karania, katalog typów kar, a przede wszystkim państwową politykę karania, wprowadzało jako rzecz naturalną kulturę zróżnicowanych postaw wobec karania. Nie tylko stwarzało możliwość zmiany praktyk penalnych, lecz pobudzało też refleksję teoretyczną. W ostatnim ćwierćwieczu XX wieku wzmożono starania, by poddać ocenie panujące koncepcje kary z perspektywy ówczesnego stanu wiedzy naukowej⁵. Działo się to pod presją niepowodzeń w opanowywaniu przestępczości w krajach wysoko uprzemysłowionych, oraz pod wpływem wielodyscyplinarnych badań naukowych poświęconych reakcjom ludzi i społeczeństwa na karę, które demaskowały fikcje dotychczasowych wyjaśnień i uzasadnień⁶. Rodziło się przekonanie, że nadchodzi czas rozwiązań

⁴ Por. Cesare Beccaria (1738–1794) reformator prawa karnego i jego epoka, red. St. Salmonowicz, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1995; J. Utrat-Milecki, *Podstawy penologii. Teoria kary*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.

⁵ D. Garland, *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford University Press, Oxford 2001; tenże, *Punishment*, [w:] *Modern Social Thought*, ed. W. Outhwaite, Blackwell Publishing, Oxford 2006, s. 544–546, a także: M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Aletheia, Warszawa 1998; tenże, *Trzy typy władzy*, przeł. M. Kowalska, [w:] *Współczesne teorie socjologiczne*, wyb. i oprac. A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski, WN Scholar, Warszawa 2006; tenże, *Wiedza i władza*, przeł. B. Banasiuk, K. Matuszewski, [w:] tamże.

⁶ Na temat zmian poglądów teoretyków zjawisk penologicznych Davida Garlanda, Johna Pratta, Hansa Boutelliera i Loïca Wacquanta pisał Tom Deams, zob. jego *Making sense of Penal Change*, Oxford University Press, Oxford 2008. Autor pokazuje nie tylko ewolucję poglądów tych prominentnych autorów, lecz także zmianę retoryki oraz charakteru uzasadnień polityki kryminalnej. Indywidualne zmiany poglądów na tematy penologiczne ukazane są na tle globalnych przemian społeczno-politycznych.

ugruntowanych naukowo, a nie tych opartych na fikcjach ideowych czy przecenianym w wielu przypadkach zdrowym rozsądku. Do światowej dyskusji na temat kar i polityki karnej włączali się tak różnorodni uczeni jak Michel Foucault, David Garland, Nils Christie, Hans Boutellier, John Pratt. Stawiano pytania nie tylko o akceptowalne rodzaje kar, lecz także najgłębsze moralne i społeczne podstawy ich wymierzania. W polskiej nauce badacze tych zjawisk wywodzili się głównie z kręgu prawniczego, ale stopniowo dołączali do nich przedstawiciele nauk społecznych. Należy wymienić przede wszystkim Bronisława Wróblewskiego i Witolda Świdę, Tomasza Kaczmarka i jego współpracowników, Adama Podgóreckiego z licznym zespołem badawczym, Leszka Lernella, Jarosława Warylewskiego. Badaczem szeroko wprowadzającym do polskiej nauki światowe wątki rozważań penologicznych jest Jarosław Utrat-Milecki, autor integralnokulturowej koncepcji badań, zastosowanej do badań penologicznych, autor wiodących monografii *Podstawy penologii. Teoria kary* oraz *Kara i kultura penalna. Perspektywa integralnokulturowa*. Ten typ badań nie tylko umożliwia zebranie wszechstronnej wiedzy o zjawiskach penologicznych, lecz stwarza także lepsze warunki do dostrzegania różnic aksjologicznych między systemami wymiaru sprawiedliwości i rozumienia ich odrębnych historii.

Tematem prezentowanej pracy jest zagadnienie kary, karania i bezkarności w perspektywie wniosków, które wynikają z wybranych badań socjologiczno-prawnych zrealizowanych w Polsce między 1937 a 2014 rokiem. Opracowanie niniejsze otwiera analiza badania prawnosocjologicznego przeprowadzonego na Uniwersytecie Wileńskim pod kierunkiem Bronisława Wróblewskiego i Witolda Świdy, kończy zaś prezentacja rezultatów badania „Kultury penalne” przeprowadzonego w latach 2012–2014. Wileńskie badanie jest ważnym punktem odniesienia, nie tylko ze względu na uznawane do dziś ciekawe rezultaty, lecz także możliwość jego krytycznej oceny dzięki dokładnej prezentacji stadiów badania, metodologii i procedury formułowania wniosków. Znajomość tego badania jest zatem dwójako inspirująca dla penologów: zachęca do podejmowania badań na tym polu i pozwala dostrzec pułapki, jakie czyhają na badaczy tych zagadnień. Badanie to stanowi ważny punkt odniesienia dla następujących po nich analiz, także dzięki zwróceniu uwagi na znaczenie historyczno-kulturowego podłoża problematyki penologicznej.

W pracy kara jest traktowana jako zjawisko społeczne najmocniej powiązane ze zjawiskami i problemami prawnymi. Jej badanie przyjęło formę analiz interdyscyplinarnych, angażujących wiedzę o przedmiocie i metody badawcze gromadzone w zasobach różnych dyscyplin. Jakkolwiek główne metody stosowane w badaniach penologicznych są klasycznymi metodami socjologicznymi (analiza literatury przedmiotowej, sondaż diagnostyczny,

wywiad pogłębiony), ich formę adaptuje się do badania specyfiki zjawisk prawnych. Prowadzi się tu głównie analizę piśmiennictwa penologicznego wytworzonego w obszarze nauk penalnych oraz wykorzystuje rygorystyczne metody porównawczej do analiz empirycznych badań penologicznych zrealizowanych przez prawników. Analizy te mają charakter badań wtórnych, wykorzystujących zastane materiały, wytworzone w obszarze prawa przede wszystkim metodą dogmatyczną, komparatystyczną i historyczną⁷.

Najważniejszym fragmentem prezentowanego opracowania jest część poświęcona badaniu zrealizowanemu w latach 2012–2014 na Uniwersytecie Warszawskim w ramach Europejskiego Ośrodka Studiów Penologicznych im. Prof. G. Rejman. Badanie o charakterze socjologiczno-prawnym poświęcone karze, karaniu i bezkarności przeprowadzono ze środków programu badawczego Narodowego Centrum Nauki „Kultury penalne. Kontekst kulturowy polityki kryminalnej i reform prawa karnego. Analiza prawno-penologiczna, historyczna, socjologiczna i kulturowa (antropologiczna) reform prawa karnego w Polsce na tle tendencji europejskich i światowych”⁸. Miało ono na celu pokazanie, czym są zjawiska kary, karania i bezkarności w opinii przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Badano wiele problemów dotyczących tych zjawisk społecznych, między innymi kwestie podstaw sędziowskiego wymiaru kary, zagadnienia funkcji i celu kary, stanu bezkarności, ale także pytano o wiedzę penologiczną sędziów i jej źródła oraz cechy osobowości sędziego wspierające lub osłabiające jego zdolność do podejmowania decyzji o właściwej karze.

Właśnie w tej drugiej części opracowania opisano stan wiedzy, wyobrażeń, poglądów na temat kary, karania i bezkarności 160 polskich sędziów zatrudnionych w wydziałach karnych sądów rejonowych, okręgowych i apelacyjnych. Założono, iż ich praca zawodowa związana z wymiarem kary, obserwacją wykonywania kary oraz wiedza o różnorodnych konsekwencjach jej wymierzenia sprzyja rozwojowi ogólnej wiedzy penologicznej i ocenie zjawisk prawnych i społecznych w jej perspektywie. Socjologiczne badanie przeprowadzone z udziałem tej właśnie grupy zawodowej wynikało z przekonania, że w związku z wykonywaną pracą wiedza o karze osób z tego kręgu zawodowego jest unikalna w treści, wieloaspektowa, bardziej usystematyzowana i w pewnych wymiarach odkrywczą w porównaniu z wiedzą ogółu społeczeństwa.

---

⁷ D. Van Kędzierski, *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacja Prawa Prywatnego”, 3/2018.

⁸ W programie tym odpowiadałam za jego część socjologiczną, na co składało się opracowanie strony metodologicznej badań empirycznych, ich przeprowadzenie i opracowanie wyników.

Zainteresowanie karą w przedstawianej pracy nie jest określone jedynie przez prawnicze pojęcie kary kryminalnej, obejmuje w różnym zakresie socjologię kary i antropologię kary, a także pewne aspekty historyczne i psychologiczne kary oraz prezentację kary w sztuce.

Najważniejsze pytania w badaniu „Kultury penalne” dotyczyły tego, jak kara jest definiowana, jak określane są jej cele i funkcje, a jej wymiar i rodzaj kształtowany w praktyce przez profesjonalistów z kręgu wymiaru sprawiedliwości. Poszukiwania badawcze obejmowały też kulturowe i aksjologiczne przesłanki kary charakteryzowane w wypowiedziach rozmówców.

Perspektywa socjologiczna przyjęta w badaniach kary, którą w dominującym zakresie zajmuje się prawo, wymagała zaakceptowania pewnych założeń dotyczących selekcji badanych wymiarów zjawiska oraz sięgnięcia po teorie z zakresu nauk społecznych, ujmujące istnienie kary w strukturze instytucji społecznych. Wzięte wprost z socjologicznego elementarza terminy takie jak kontrola społeczna, norma społeczna, sankcje, są tutaj szczególnie obecne⁹. W myśl tych samych założeń są tu zastosowane teorie socjologiczne traktujące karę jako zjawisko społeczne ukształtowane w długim procesie tworzenia kultury danego społeczeństwa i w jej ramach wykształcającego mechanizmy i narzędzia kontroli społecznej. Z drugiej strony odnośnienie się do historii pojęcia kary w naukach prawnych, a także nawiązanie do zasobów wiedzy tej dyscypliny pojawia się w tym opracowaniu niezwykle często. Wynika to z wyboru respondentów i rozmówców wnoszących do opracowania przede wszystkim elementy kultury prawnej.

Ustalono, że głównym problemem badawczym ma być sposób rozumienia zjawisk penologicznych w kręgu zawodowym osób zaangażowanych w określanie wymiaru i wymierzanie kary. Badaczy interesowała wiedza na temat kary oraz złożone uwarunkowania procesu kształtowania wymiaru i wymierzania kary, i na tym tle opis zjawiska bezkarności. Badane zjawiska i procesy widziane były z perspektywy tematów i metod badań historycznie wcześniejszych, lecz nie odtwarzano współcześnie dokładnie żadnego z tamtych badań. Nawiązanie do poprzedzających badań wynika z zainteresowania zmianami zachodzącymi w sferze wymiaru sprawiedliwości i w ogóle w życiu społeczeństwa, oddziałującymi na badane zjawiska. Trzeba zaznaczyć, że wszystkie badania, które zostały poniżej przypomniane i do których merytorycznie nawiązuję, były przeprowadzone w innych uwarunkowaniach ustrojowo-gospodarczych i politycznych, a przede wszystkim miały inny od obecnego cel praktyczny: sprawdzały reakcję na nowe

---

⁹ L. Zedner, *Social Control, Modern Social Thought*, ed. W. Outhwaite, Blackwell Publishing, s. 596–598; J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1972, s. 214–230.

regulacje prawne oraz ogólną świadomość zachodzących zmian społeczno-prawnych w polskim społeczeństwie. W obecnych badaniach największą wagę przywiązujemy do opinii sędziów, prokuratorów i kuratorów sądowych na temat kary, karania i bezkarności. Zakładamy, że w pewnym zakresie opinie te tworzą, a zarazem odzwierciedlają poglądy całego społeczeństwa.

Doniosłość podjętego tematu wynika zarówno ze względów praktycznych, jak i poznawczych. Problem badawczy, który stoi za pytaniem, jak się kształtuje kara i czym jest bezkarność w nowoczesnym społeczeństwie zbiurokratyzowanym i posiadającym szeroką wiedzę o sobie, to problem racjonalnych podstaw konstrukcji świata społecznego. W badaniu interesowały nas nie tylko aktualne warunki kształtowania kary, lecz również kwestia rozwiązania problemów związanych z ustawowym i sędziowskim wymiarem kary zgłoszonych po przeprowadzeniu badań społecznych przez Wróblewskiego i Świdę w 1937 r., opublikowanych dwa lata później, pewne kwestie dotyczące zjawisk prawnych ujęte w badaniach Podgóreckiego (respektowanie prawa: omijania, łamania i naruszania, bezkarności) oraz Kaczmarka (oddziaływania osobowości sędziego na wymiar kary). Te zagadnienia miały być pokazane w pewnej badawczej ciągłości. Nie wszystkie cele można było łatwo osiągnąć. Przede wszystkim na nowe badania, ich modyfikację w stosunku do badań poprzednich miała wpływ nieaktualność pewnych zagadnień poruszonych w dawnych badaniach oraz rezygnacja z niektórych narzędzi badawczych uznanych w świetle współczesnej nauki za niewłaściwe czy niewystarczające.